

**MUKÂTİL B. SÜLEYMÂN'IN Şİİ/ZEYDÎ OLDUĞU İDDİASI VE Şİİ
KAYNAKLARDAKİ MUKÂTİL RİVAYETLERİ**

The Claim that Muqātil b. Sulaymān is a Shī'ite/Zaydī and His Narrations in
Shī'ite Sources

ERSİN ÇELİK

Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü,
Tefsir Anabilim Dalı, Rize, Türkiye

Asst. Prof., Recep Tayyip Erdoğan University, Divinity Faculty, Basic Islamic Sciences, Tafsir,
Istanbul, Turkey

ersin.celik@erdogan.edu.tr

0000-0002-1821-7772

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Makale Türü /Article Types: Research Article

Geliş Tarihi /Received: 14 Şubat 2022

Kabul Tarihi/Accepted: 20 Mayıs 2022

Yayın Tarihi/Published: 30 Haziran 2022

Doi: <https://doi.org/10.14395/hid.1073575>

ATIF/CITE AS:

Çelik, Ersin, "Mukâtil b. Süleymân'ın Şiî/Zeydî Olduğu İddiası ve Şiî Kaynaklardaki Mukâtil Rivayetleri", Hitit İlahiyat Dergisi, (Haziran/June 2022) 21/1, 451-478

İNTİHAL/PLAGIARISM:

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.
Copyright © Published by Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi – Hitit University Divinity Faculty,
Çorum, Turkey. All rights reserved.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/hid>

The Claim that Muqātil b. Sulaymān is a Shī'ite/Zaydī and His Narrations in Shī'ite Sources

Abstract

The commentary of Muqātil b. Sulaymān (d. 150/767) is very important because it is the oldest exegesis that has survived to the present day. As much as the importance of this tafsir is indisputable, the sectarian identity of the author is just as controversial. The sectarian belonging of the author is also closely related to the value of being a source of this commentary. Because the evaluations about Muqātil follow two extremes: "lying" and "authority in tafsir". In the contemporary period, some researchers have taken these discussions on the sectarian identity of the author to the point that Muqātil is seen as "inconvenient" in the Sunnī tafsir tradition and this situation causes the tafsir of the author to be ignored. Therefore, the claims in question remove the problem from being a question of Muqātil's sectarian identity and argue that Muqātil's tafsir is sacrificed to ideological motives in the tafsir tradition. There are different opinions about whether Muqātil is attributed to Mushabbiha, Murj'ā or Shī'a/Zaydiyya. This study focuses on the claim that the author is Shī'ite/Zaydī, which was brought to the fore by names such as Muhammad Ebu Zehre (d. 1974), especially Abdullah Mahmud Shahhāte (b. 1951), who was the interpreter of his commentary. The claim that Muqātil was a Shī'ite/Zaydī was first put forward by Ibn al-Nadīm (d. 385/995), who was known for his Shī'a inclination. While the prominent Shī'ite scholar al-Kashshī (III-IV. /IX-X. century) and Abu Ja'fer et-Tusi (d. 460/1067) argued that he was a Shī'ite/Zaydī. Also Tusi states that he was one of the companions of Muhammad al-Bakir (d. 114/733) and Ca'fer-i Sadik (d. 148/765). Again, a relationship was established between Muqātil b. Sulaymān and Zaydiyya by orientalist such as Louis Massignon (d. 1962) and Montgomery Watt (d. 2006). Our research has two main purposes: First, it is to make some convincing determinations that he is not a Shī'ite/Zaydī based on the author's own commentary. The second is to make some determinations about the place and influence of Muqātil in the Shī'ite tradition, especially the sources of tafsir. Here, it will be tried to determine whether the narrations from Muqātil are included in the main tafsir and hadith sources of Shī'a, and these narrations will be compared with the existing works. As a result, in this study, the Hijri II. the sectarian belonging of Muqātil, one of the leading commentators of the century, is evaluated through Shī'ite sources.

Keywords: Tafsir, Muqātil, Madhhab, Shī'a, Zaydiyya.

Mukâtil b. Süleymân'ın Şîî/Zeydî Olduğu İddiası ve Şîî Kaynaklardaki Mukâtil Rivayetleri*

Özet

Mukâtil b. Süleymân'ın (ö. 767/150) tefsiri, günümüze ulaşan en eski tefsir olması nedeniyle oldukça önemlidir. Bu tefsirin önemi ne kadar tartışılmaz ise müellifin mezhebî kimliği bir o kadar tartışmalıdır. Müellifin mezhebî aidiyeti bu tefsirinin kaynak olma değeri ile yakından ilgilidir. Zira Mukâtil hakkındaki değerlendirmeler, “yalancılık” ile “tefsirde otorite olduğu” şeklinde iki uç noktada seyretmektedir. Çağdaş dönemde bazı araştırmacılar, müellifin mezhebî kimliği üzerindeki bu tartışmaları, Sünnî tefsir geleneğinde Mukâtil'in “sakıncalı” olarak görüldüğüne ve bu durumun müellifin tefsirinin görmezden gelinmesine sebep olduğuna kadar götürmüştür. Gerçekten de Mukâtil'e dair atıfların Taberî ve İbn Ebî Hâtim gibi rivayetleri derleyen ilk dönem tefsirlerinde ya hiç yer almadığı ya da çok az yer aldığı bir gerçektir. Dolayısı ile söz konusu araştırmacılar, problemi yalnızca Mukâtil'in mezhebi kimliği meselesi olmaktan çıkarmakta ve tefsir geleneğinde onun tefsirinin ideolojik sâiklere kurban edildiğini öne sürmüşlerdir. Mukâtil'in mezhebi kimliğine gelince onun Müşebbihe, Mürcie veya Şîa/Zeydiyye'ye nispet edildiğine dair farklı görüşler bulunmaktadır. Bu çalışma özellikle Mukâtil'in Şîî/Zeydî olduğu iddiası üzerine yoğunlaşmaktadır. Mukâtil'in Şîî/Zeydî olduğu iddiası ilk defa Şîa'ya eğilimiyle meşhur İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995) tarafından öne sürülmüştür. Şîî ricâl âlimi el-Keşşî (III-IV. /IX-X. yüzyıl) ve Ebû Ca'fer et-Tûsî (ö. 1067/460) de onun Şîî/Zeydî olduğunu savunmuştur. Ayrıca Ebû Ca'fer et-Tûsî, Mukâtil'in Muhammed el-Bâkır (ö. 733/114) ve Ca'fer-i Sâdık'ın (ö. 765/148) ahabından olduğunu vurgulamışlardır. Sünnî gelenekte daha çok teşbih inancıyla suçlanan Mukâtil, çağdaş dönemde tefsirinin muhakkiki Abdullah Mahmud Şehhâte (d. 1951) başta olmak üzere Muhammed Ebu Zehre (ö. 1974) gibi isimler tarafından da Şîî/Zeydî olarak tavsif edilmiştir. Yine Louis Massignon (ö. 1962) ve Montgomery Watt (ö. 2006) gibi oryantalistler tarafından da Mukâtil ile Zeydiyye arasında bir ilişki kurulmuştur. Bu araştırmamızın iki temel amacı bulunmaktadır: Birincisi, müellifin kendi tefsiri üzerinden onun Şîî/Zeydî olmadığına dair ikna edici bazı tespitlerde bulunmaktır. İkincisi ise Mukâtil'in başta tefsir ve hadis kaynakları olmak üzere Şîî gelenekteki yerine ve etkisine dair bazı değerlendirmelerde bulunmaktır. Burada özellikle Şîa'nın temel tefsir ve hadis kaynaklarında Mukâtil'den gelen rivayetlere yer verilip verilmediği, yer verildiyse bunun ne ölçüde olduğu tespit edilmeye çalışılacak ve bu rivayetlerin müellifin elimizdeki mevcut eserleri ile mukayesesi yapılacaktır. Bu sayede Şîî kaynaklarda Mukâtil'e nispet edilen rivayetlerin onun kendi kaynaklarında ve özellikle Salebî gibi ondan çokça istifade eden müfessirlerin

*Bu makale, 22-23 Kasım 2021'de İstanbul'da Düzenlenen Hicri İkinci Asrın İslami İlimlerin Oluşumu ve Şekillenmesindeki Yeri Uluslararası Sempozyumu'nda sözlü bildiri olarak sunulan çalışmamızın geliştirilmiş ve kısmen değiştirilmiş halidir.

eserlerinde bulunup bulunmadığı irdelenecektir. Ayrıca bu Şîî kaynaklarda Mukâtil'e nispet edilen rivayetlerin muhteva analizi de yapılacaktır. Neticede bu çalışmada, bazı Sünnî ve Şîî müellifler tarafından Şîî/Zeydî olduğu öne sürülen hicrî II. asrın önde gelen müfessirlerinden Mukâtil'in mezhebi aidiyeti, Şîî kaynaklar üzerinden değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Mukâtil b. Süleymân, Mezhep, Şîa, Zeydiyye.

Giriş

Hicrî ikinci asrın ilk yarısında yaşayan Mukâtil b. Süleymân'ın kuşkusuz en önemli vasfı müfessir olmasıdır.¹ Nitekim İmam Şâfiî'ye (ö. 819/204) isnat edilen “*Tefsirde herkes Mukâtil b. Süleymân'a muhtaçtır.*”² sözü, müfessirlerin ikinci tabakasından sayılan Mukâtil'in tefsir ilmindeki otoritesini göstermek için yeterlidir. Öte yandan Mukâtil, hadis ilmi açısından ve kelâmî görüşleri sebebiyle büyük tenkide uğramıştır.³ Ancak Zehebî (ö. 1348/748) gibi Mukâtil'i “metrûkü'l-hadis” ve “Mücessime” olmakla tenkit edenler dahi onun tefsirde bir deniz olduğunu söylemekten çekinmemişlerdir.⁴ Bu durum onun tefsir ilmindeki haklı şöhretini gösterdiği gibi öte taraftan selefin bir konuda eleştirdiği müellifi bir başka konuda takdir edebildiğine, diğer bir ifadeyle toptancı bir anlayışa sahip olmadığına güzel bir örnektir.

Gerek tabakât eserlerinde gerekse Mukâtil b. Süleymân hakkında yapılan akademik çalışmaların birçoğunda onun mezhebi aidiyeti konusundaki karışıklığa dikkat çekilmektedir.⁵ Mukâtil'in kelâmî görüşleri ve mezhebi kimliği konusundaki en detaylı çalışma onun *et-Tefsîru'l-kebîr* adlı eserini tahkik eden Abdullah Mahmûd Şehhâte'ye aittir. O, müstakil

¹ Nitekim İbn Sa'd (ö. 230/845) *Tabakât*'ında onu “tefsir sahibi” olarak kaydetmiş, Ahmed b. Hanbel ise “Ben tefsiri Mukâtil b. Süleymân'dan daha iyi bilen birisini görmedim.” iltifatında bulunmuştur. bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1990), 7/263; İbn Ebû Ya'lâ el-Bağdâdî, *Tabakâtü'l-Hanâbile* (Kâhîre: Matbaatü's-sünneti'l-Muhammediyye, ty.), 1/68.

² Abdullhayy b. Ahmed İbnü'l-İmad, *Şezerâtu'z-zeheb* (Beyrut: Dâru İbn Kesir, 2/229, (1406/1986 ; Ahmed b. Muhammed Ednevî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn* (Medine: Mektebetu'l-ULûm ve'l-Hikme, 1417/1997), 1/20; Semseddin Sami, *Kamusu'l-A'lam* (İstanbul: Mihran Matbaası, 1316/1898), 6/4360.

³ Şemsüddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye, 1419/1998), 1/131; Mukâtil, Nesâî tarafından hadis uydurmakla meşhur dört kişi arasında sayılmıştır. bk. Ebû'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Alî İbn Hacer, *Tezhibu't-Tezhib*, thk: Mustafa Abdulkadir Ata (Hindistan: Matbaatü dâireti'l-maârif, 1326), 10/284.

⁴ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1/131.

⁵ İsmail Cerrahoğlu, “Tefsirde Mukâtil İbn Süleymân ve Eserleri”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 21 (1976), 2-7; Mehmet Altuntaş, “Mukâtil b. Süleymân'ın Tefsirinde İsrâiliyat ve Hurûf-ı Mukattaa Hakkındaki Yorumları”, Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 13/13 (Haziran 2018), 131-139; Murtazâ Hürremî-Rasûl Naveşki, “Seyrî der Ahvâli Mukâtil b. Süleymân ve Revîş-i tefsîri vey”, Dûfeslnâme Kâvişhây-i Dînî 2/6 (Pâyiz u Zemistân 1390), 152-156.

olarak hazırladığı tefsirin beşinci cildini Mukâtil'in hayatına ve tefsirdeki yöntemine ayırmış burada mezhebi kimliği hususundaki iddiaları da detaylı olarak ele almıştır.⁶ Öte yandan Mukâtil'in sadece mezhebî görüşüne tahsis edilmiş çalışmalar da yapılmıştır. Bunlardan birisi İbrahim Çelik tarafından telif edilen "Kur'an'da Haberî Sıfatlar ve Mukatil b. Süleyman'a İsnad Edilen Teşbih Fikri" başlıklı makalesidir.⁷ Bir diğeri onun teşbih ve tescîme inandığı iddialarına yönelik Mun'im Sirry tarafından telif edilen "Muqâtil b. Sulaymân and Anthropomorphism"⁸ başlıklı çalışmadır. Son olarak Mehmet Tözluyurt tarafından kaleme alınan "Mukâtil b. Süleymân'ın Zeydî ve Mürcîî Oluşu Meselesi" başlıklı çalışma da onun mezhebi kimliğine odaklanmaktadır.⁹ Gerek son çalışmada gerekse onun Şiî/Zeydî olduğunu öne süren diğer çalışmalarda Şîa kaynakları üzerinden kuşatıcı bir değerlendirme yapılmadığı görülmüş, o nedenle bu çalışmanın yapılmasının gerekli olduğu kanaati oluşmuştur. Zira "Mukâtil b. Süleymân'ın Şiî/Zeydî olduğu iddiasına Şiîlerin nasıl yaklaştığı ve Şiî gelenekte Mukâtil rivayetlerinin kaynaklık değerinin ne olduğu gibi sorular cevap verilmesi gereken oldukça makul sorulardır. Bu sorulara cevap vermeyi amaçlayan bu araştırmanın ana omurgasını, Mukâtil'in mezhebi aidiyetine Şiî müelliflerin nasıl yaklaştığı ve Şiî eserlerdeki Mukâtil rivayetleri oluşturmaktadır. Dolayısıyla bu çalışma, Şiî kaynaklarda Mukâtil'den nakledilen rivayetler ve onun mezhebi durumuna Şiîlerin yaklaşımı hususunda farklı bir bakış açısı sunmaktadır. Bununla birlikte araştırmamızda Sünnî müelliflerin Zeydîlik iddiaları incelenmiş, ayrıca Tözluyurt tarafından yapılan söz konusu çalışmada temas edilmeyen bazı delillere yer verilmiştir.

1. Mukâtil'in Zeydîliği Meselesine Dair Tefsirinden Bazı Tespitler

Şiî fırkaları diğer İslâmî fırkalardan ayıran en önemli husus şüphesiz "imamet" meselesidir.¹⁰ Nitekim Zeydiyye, önce Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali'yi (ö. 740/122), onun ölümünden sonra ise oğlu Yahya'yı (ö. 743/125) imâm olarak kabul ettikleri için bu şekilde isimlendirilmiştir.¹¹ Ancak Şiî/

⁶ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte (Beirut: Dâru ihyâi't-türâs, 1423), 5/75-121, 5/243-251.

⁷ İbrahim Çelik, "Kur'an'da Haberî Sıfatlar ve Mukatil b. Süleyman'a İsnad Edilen Teşbih Fikri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (1987), 151-159.

⁸ Bu çalışma, Yusuf Yurt ve Büşra Yurt tarafından Türkçeye de çevrilmiş, "Mukâtil b. Süleyman ve Antropomorfizm" başlığıyla 2017 yılında Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi'nde yayınlanmıştır.

⁹ Mehmet Tözluyurt, "Mukâtil b. Süleymân'ın Zeydî ve Mürcîî Oluşu Meselesi", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (BOZİFDER)* 14, 14 (Aralık 2018), 275-299.

¹⁰ Hasan Onat, "Şiî İmamet Nazariyesi (Kuleyni, Kummi ve Tûsî'nin Görüşleri Çerçevesinde)", *AÜİFD* 32 (1992), 90-91.

¹¹ Ebü'l-Hasen el-Eş'arî, *Makâlatü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-musallîn*, thk. Nu'aym Zerzûr (Beirut: el-Mektebetü'l-asiyye, 1426/2005), 1/68-69.

İmâmiyye'ye göre Hz. Peygamber'den hemen sonra Hz. Ali'nin halife olacağı nasla sabit olan bir hususken Zeydiyye'ye göre ise hilafet, her ne kadar kendi alt gruplarında ihtilaf olsa da en azından İmâmiyye'de olduğu gibi nasla sabit olan bir husus değildir.

Bağdadî (429/1037), Şehristanî (548/1152), Nâşî el-Ekber (293/905), İsferyânî (471/1078) ve Razi (606/1209) gibi müellifler Zeydiyye'yi Cârüdiyye, Büttriyye ve Süleymâniyye olarak üç gruba ayırmaktadır.¹² Zeydiyye'nin öncülere kabul edilen Cârüdiyye grubu, Hz. Peygamber'in Hz. Ali'yi ismen değil ona delâlet eden nitelikler ile imâmete tayin ettiğini, sahâbenin ise Hz. Ali'yi değil de Hz. Ebu Bekir'i halife seçerek küfre düştüğünü, Hz. Ali'den sonra ise Hz. Hasan ve Hüseyin'in imam olduğunu iddia etmişlerdir. Dolayısıyla onlar, ilk üç halifenin imametini reddetmişler ve onları Hz. Ali'nin hakkını gasp etmekle suçlamışlardır.¹³ Zeydî fırkalardan bir diğer grup olan Süleyman b. Cerîr ve taraftarları ise imâmetin şûrâyla olacağını ve ümmetten iki kişinin uzlaşmasıyla gerçekleşeceğini öne sürmüşlerdir. Hz. Ali'nin Hz. Peygamber'den sonra sahabenin en üstünü ve imâmete en layık olanı olduğunu kabul etmişler. Sahabenin, içtihat ile imamete Ebû Bekir'i seçmekte hata ettiklerini, ancak bunun küfrü ve fâsıklığı gerektiren bir hata olmadığını belirtmişlerdir. Hz. Osman'dan ise teberrî etmişler, onu ve Hz. Ali ile savaşanları küfürle itham etmişlerdir.¹⁴ Zeydî fırkalardan üçüncüsü Büttriyye (Betriyye, Ebteriyye) ise Hz. Peygamber'den sonra sahabenin en üstününün Hz. Ali'nin olduğunu kabul etmişler, ancak bununla birlikte ondan önce gelen Hz. Ebû Bekir ve Ömer'in hilafetini de sırf Hz. Ali onlara biat ettiğinden meşru saymışlardır. Dolayısıyla onlar hakkında olumsuz bir şey söylememişlerdir. Ancak Hz. Osman söz konusu olduğunda ise tevakkuf etmişler, özellikle son altı yılında onun halife olmadığına ise ittifak etmişlerdir.¹⁵

Zeydî gruplar Şîî bir fırka olarak Hz. Ali'nin imametine Kur'an'dan delil getirmezlerken onların Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in hilafetine dair Kur'an'dan delil getirmeleri ve böyle bir istidlâl yöntemini kullanmaları

¹² Nevbahtî, Eş'arî, Mes'ûdî ve Malatî'nin farklı tasnifleri için bkz. Yusuf Gökalp, *Şîî Gelenekte Alternatif Bir İktidar Mücadelesi Erken Dönem Zeydîlik* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2014), 93-94.

¹³ Ebu'l-Abbâs Abdullâh b. Muhammed Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l- imâme ve muktetefât min kitâbi'l-evsat fi'l-makâlât*, thk. Josef van Ess. Beyrut: yy. 1971), 42; el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/70; Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdulkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, tsh. Ahmed Fehmî Muhammed (Beyrut: Dâru's- Surûr, 1368/1948, 1/255; Mehmet Ümit, "Zeydiyye Mezhebi, İmâmet Anlayışı ve Sahâbe Hakkındaki Görüşleri", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (Aralık 2015), 97.

¹⁴ Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-imâme*, 44; Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 71; Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa*, 9; Ümit, "Zeydiyye Mezhebi, İmâmet Anlayışı", 99.

¹⁵ Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-imâme*, 43-44; Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 71.

onların imamet anlayışı ile uyuşmamaktadır. Dolayısıyla Şii/Zeydî olduğu iddia edilen Mukâtil b. Süleymân'ın aşağıda yer vereceğimiz bazı âyetlere getirdiği yorumlar, onun imamete yaklaşımının Zeydiyye gibi olmadığını ve kendisinin de Zeydî olamayacağını göstermektedir.

a) Mukâtil b. Süleyman'ın *“Ey Peygamber! Neden eşlerini memnun etmek için Allah'ın sana helâl kıldığı bir şeyi kendine yasaklıyorsun? Çünkü Allah, çok başışlayıcı, çok merhametlidir.”*¹⁶ âyetinin tefsirinde aktardığı sebab-i nüzûl rivayeti bu konudaki önemli delillerden birisidir. Söz konusu rivayete göre Hafsa (r.a.) babası Ömer b. el-Hattab'ı ziyarete gitmişti. O gün Hz. Peygamber'in yanında bulunma sırası Hafsa'da idi. Geri döndüğünde Hz. Peygamber ile Hz. Mâriye'yi kendi odasında buldu. Hafsa, Mâriye çıkıncaya kadar içeri girmemiş sonra da Hz. Peygamber'e (s.a.v.) şöyle demiştir: *“Benim nöbet günümde ve benim yatağında kiminle birlikte olduğunu gördüm.”* Hafsa'nın yüzündeki kıskançlık ve üzüntüyü gören Hz. Peygamber ona şöyle söylemiştir: *“Ey Hafsa! Bu durumu gizle, Âişe'ye söyleme. Ona (Mâriye'ye) ebediyen yaklaşmayacağım.”* Yine senediyle Mukâtil şöyle demiştir: Hz. Peygamber Hafsa'ya şöyle demiştir: *“Benim bu durumumu gizle ki ben de sana şu müjdeyi vereyim: 'Benden sonra başa Ebu Bekir, Ebu Bekir'den sonra baban geçecek. Hz. Peygamber ona bu durumu kimseye söylememesini emrettiği halde Hafsa -kendisiyle arası iyi olan- Âişe'ye bu durumu anlatmıştır. Âişe çok kızmış, Hz. Peygamber'in üzerine o kadar gitmiştir ki sonunda Rasûlullah, Mâriye'ye yaklaşmayacağı hususunda yemin etmiştir. Bunun üzerine de Allah, zikri geçen âyeti indirmiştir.”*¹⁷

Mukâtil b. Süleymân'ın burada aktardığı rivayet, Hz. Peygamber'in kendisinden sonra kimin halife olacağına dair gaybî bir bilgiyi ihtiva etmektedir. Cârûdiyye dışında Zeydiyye'ye göre her ne kadar Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in hilafeti meşru olsa da hilafete asıl layık olan kişi Hz. Ali'dir. Oysa buradaki rivayetten anlaşılan Hz. Peygamber, bizzat kendisinden sonra halifenin sırasıyla Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer olacağını bildirmiştir. Bu durumun Şii fırkaların imâmet anlayışı ile tezat teşkil ettiği ortadır. Ancak Zeydî olduğu iddia edilen Mukâtil, tefsirinde bu rivayeti aktarmakta bir sakınca görmemiştir.

b) Mukâtil b. Süleymân'ın *“Bedevîlerden (seferden) geri kalmış olanlara de ki: Siz yakında çok kuvvetli bir kavme karşı savaşmaya çağırılacaksınız. Onlarla, teslim oluncaya kadar savaşacaksınız. Eğer emre itaat ederseniz, Allah size güzel bir mükâfat verir. Ancak önceden döndüğünüz gibi yine dönecek olursanız sizi acıklı bir azaba uğratacaktır.”*¹⁸ âyetinin tefsirindeki ifadeleri de onun Şii/

¹⁶ et-Tahrîm 66/1-3.

¹⁷ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, 4/375-376.

¹⁸ el-Fetih 48/16.

Zeydî olmadığının açık bir delili olarak kabul edilebilir. Mukâtil, bu âyetin tefsirinde şöyle demektedir: Ebu Bekir (r.a.); Cuheyne, Muzejne, Eşca', Gıfar ve Eslem'den oluşan bu beş kabileyi Yemâmelilere karşı savaşmak üzere çağırmıştır. Mukâtil'e göre âyetteki "Eğer emre itaat ederseniz, Allah size güzel bir mükâfat verir." ifadesi yani onlarla savaşmak üzere Ebu Bekir'in çağırmasını kabul ederseniz, Allah size âhirette güzel bir ecir verecek, demektir. Yani sizleri cennette pek şerefli bir şekilde mükâfatlandıracaktır. Yüce Allah'ın "Ama önceden döndüğünüz gibi yine dönecek olursanız sizi acıklı bir azaba uğratar." ifadesi ise bundan önce Hudeybiye günü kâfirlerle savaşmaktan yüz çevirdiğiniz gibi, yine geri dönerseniz diğer bir ifadeyle Yemâmelilerle savaşmayı kabul etmeyecek olursanız, Allah sizi âhirette can yakıcı bir azap ile azaplandıracaktır, demektir. Bu açıklamanın devamında ise Mukâtil, "Ebu Bekir'in (r. a) halifeliğinin, bu ayet ile tekit edilmiş olduğunu ifade etmiştir.¹⁹ Dolayısıyla Mukâtil burada Zeydî imamet anlayışının aksine Hz. Ebû Bekir'in hilafetine dair nistan delil getirmiştir. Bu durumda Mukâtil'in en azından Hz. Ali'nin hilafete daha layık olduğu düşüncesinde olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir. Özellikle imametle ilgili bu iki delilin, Mukâtil'in Şii/Zeydî olduğunu iddia eden tefsirin muhakkiki Şehhâte tarafından ve bunu reddeden Tözlüyurt tarafından dikkate alınması gerekirdi. Zira bir müellifin Şii olup olmadığı hususundaki en önemli husus, imamet inancıdır.

Mukâtil'in diğer halifelere ve sahabîlere nispetle Hz. Ali'nin faziletini biraz daha öne çıkarttığı görülmektedir.²⁰ Fakat Mukâtil'in Hz. Ali sevgisinde de aşırıya kaçmadığı açıktır. Onun tefsirinde yer verdiği bir rivayete göre içerisinde Hz. Ali'nin de olduğu bir grup sahabe Abdurrahmân b. Avf'ın davetine icabet edip -henüz içkinin haram kılınmadığı dönemde- içki içmişlerdir. Ardından akşam namazını kıldırmak üzere imamete geçen Hz. Ali'nin Kâfirûn sûresini "Biz de sizin taptıklarınıza taparız." şeklinde yanlış okuması üzerine "Ey iman edenler! Sarhoş iken namaza yaklaşmayın..." âyeti nâzil olmuştur.²¹ Mukâtil'in yer verdiği bu rivayetin, Hz. Ali'ye aşırı sevgi besleyenlerin tasavvuru içerisinde yeri yoktur. Öte yandan Mukâtil'in Ahzâb sûresi 33. âyette geçen "ehle'l-beyt" ifadesini, Hz. Peygamber'in hanımları olarak tefsir edip Hz. Ali ve evladına dair hiçbir rivayete yer vermemesi²² ve mübâhele âyeti olarak bilinen Âl-i imrân 61. âyetinin tefsirinde Hz. Ali ve Fâtıma eksenli bir yorum yapmaması da²³ onun Zeydî olmadığının delili olarak okunabilir.

¹⁹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, 4/72-73.

²⁰ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, 1/225, 2/39, 3/17, 3/196.

²¹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, 1/373-374.

²² Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, 3/489.

²³ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, 1/280-81.

Mukâtil'in, genellikle Zeydîler tarafından kabul görmeyen Hz. Osman'a dair en ufak bir olumsuz tavrının olmaması,²⁴ Horasan'da Emevî yönetimiyle iyi ilişkiler içerisinde olması ve Zeydîlerin aksine ru'yetullahı kabul etmesi onun Zeydî olmadığına delilleri olarak sıralanmıştır.²⁵ Ayrıca Mukâtil'in, Şii'ler tarafından Hz. Ali'ye muhâlif görülen Abdurrahmân b. Avf,²⁶ Talha b. Ubeydullah,²⁷ Zübeyr b. Avvâm²⁸ ve Hz. Âişe gibi sahabiler hakkında da olumsuz bir tutumu olmaması onun Şii/Zeydî olmadığını destekleyen bir husustur.

Öte yandan birçok müfessir, *"İşte onlardan kimi, sözünü yerine getirip o yolda canını vermiştir; kimi de (şehitliği) beklemektedir."*²⁹ âyetindeki "şehitliği bekleyen" ifadesini Cemel Vak'asında şehit olan Talha b. Ubeydullah (ö. 656/36) ile açıklamış veya onu örnek göstermiştir.³⁰ Ancak Mukâtil âyetteki, *"Kimi, sözünü yerine getirip o yolda canını vermiştir..."* ifadesiyle "Hamza ve Uhud'ta şehit olan arkadaşları kastedilmektedir." derken; *"...kimi de (şehitliği) beklemektedir."* ifadesini "Verdiği söze vefa üzere ecelini bekleyen müminler kastedilmektedir." şeklinde genel olarak açıklamıştır.³¹ Mukâtil'in burada Talha'nın isminin açıkça zikretmemesi Hz. Ali'ye muhalif olmasından olabilir. Ancak yine de bu durum, Mukâtil'in Şii/Zeydî olduğunu söylemek için yeterli bir gerekçe değildir.

2. Mukâtil'in Zeydî Olduğu Yönünde Sünnî Müelliflerin İddiaları

Sünnî kaynaklarda aslında ilk dönemden itibaren Mukâtil hakkındaki iddialar onun teşbih ve tescîm fikrini benimsediği yönündedir. Onun Zeydî olduğu yönündeki iddiaların en azından Sünnî cemahta daha çok modern döneme rastladığı söylenebilir. İleride bahsedileceği üzere birçok Şii âlim ise Sünnîlerin aksine klasik dönemden itibaren onun Zeydiyye/Bütriyeye'den olduğunu söylemişlerdir.

Sünnî ekolde Mukâtil, Mürcie'nin bir alt grubu olan Kerrâmîyye ekolüne mensup olmakla itham edilmiştir.³² Ebû Yûsuf'un (ö. 798/182) naklettigine göre Ebû Hanîfe'nin yanında Cehm ve Mukâtil'in sözü geçince o şöyle

²⁴ Nitekim Mukâtil, tefsirinin bazı yerlerinde, Osmân b. Affân'dan sonra "radiyallahü anh" (Allah ondan razı olsun) duasında bulunmuştur. Bk. Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, 1/219.

²⁵ Tözlüyurt, "Mukâtil b. Süleymân'ın Zeydî ve Mürcü Oluşu Meselesi", 280-287.

²⁶ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, 1/374, 389, 1/455; 2/186.

²⁷ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, 1/390.

²⁸ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, 1/386.

²⁹ el-Ahzâb 33/23.

³⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 20/240; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru İbn Ebî Hâtim*, 9/3125; Semerkandî, *Bahru'l-ulûm*, 3/54; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/531-532.

³¹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, 3/484.

³² İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 10/280.

demıştır: “İkisi de aşırı gitmiştir. Cehm b. Safvân teşbihi nefyetmede ileri gitmiş ve ilahî sıfatların hiçbir şey ifade etmediğini söylemiştir. Mukâtil ise Allah’ı mahlûkata benzetmiştir.”³³ İbn Hibbân (ö. 965/354) ise Mukâtil için söyle demektedir: “Kur’ân’la ilgili ilimleri Yahudi ve Hıristiyanlardan alırdı. Allah’ı mahlûkata benzetirdi. O, Müsebbihe’dendi. Ayrıca hadis rivâyetinde de yalan söylerdi.” Horasan bölgesinde Şâfiî mezhebini yayan muhaddis ve fakih Ahmed b. Seyyâr el-Mervezî de (ö. 268/881) “O, Allah hakkında rivayeti caiz olmayan sıfatlardan bahsederdi.” ifadesini kullanmaktadır.³⁴ Çağdaş dönemde yapılan hemen hemen bütün çalışmalarda onun teşbih ve tecsim fikirleri üzerine odaklanıldığı müşahede edilmektedir.³⁵ Görüldüğü üzere Mukâtil, Sünnî müellifler tarafından klasik dönemde Şiî/Zeydî olmakla değil, aksine daha çok teşbih ve tecsîm düşüncesini savunmakla (Müsebbihe) itham edilmiştir.

Kaynaklarda Mukâtil’in Zeydiyye’ye mensup olduğunu söyleyen ilk ismin Şîa’ya eğilimiyle meşhur İbnü’n-Nedîm olduğu tespit edilmiştir. İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist* adlı eserinde Mukâtil b. Süleymân’ın Zeydiyye’den, muhaddis’in ve kurrâdan olduğunu söylemiştir.³⁶ Çağdaş dönemde Mukâtil’in Şiî/Zeydî olduğunu belirten bir diğer isim ise Muhammed Ebû Zehre’dır (ö. 1974).³⁷ Ebû Zehre, İmâm Şâfiî’nin Şiî/Zeydî olan Mukâtil b. Süleymân’dan ilim alınabileceğini ifade ettiğini ve onu tefsirde imam olarak gördüğünü belirtmektedir.³⁸ Ancak Ebû Zehre, sözün bağlamı Mukâtil olmadığından burada onun Zeydî olmasına dair bir delil zikretmemektedir.

Çağdaş dönemde Mukâtil’in Şiî/Zeydî olduğunu ifade edip bunu çeşitli şekillerde delillendirmeye çalışan en önemli isim kuşkusuz onun tefsirinin muhakkiki Ahmed Mahmûd Şehhâte’dır. Şehhâte, İbnü’n-Nedîm’in

³³ Ebû Hâtîm İbn Hibbân, *Kitâbu’l-Mecrûhîn*, thk: Muhammed İbrâhîm Zâyid (Halep: Dâru’l-Va’y, 1396), 3/15; Ebu Bekr Ahmed b. Ali b. Hatîp el-Bağdâdî, *Tarihu Bağdat* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-ilmiyye, ty.), 13/166.

³⁴ Bağdadî, *Tarihu Bağdat*, 13/163; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 10/282, 284.

³⁵ İsmail Cerrahoğlu, *Kur’ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968), 134-136.

³⁶ Muhammed b. Ebî Ya’kûb İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan (Beyrut: Dâru’l-ma’rife, 1997), 222.

³⁷ Ayrıca Louis Massignon ve M.M. el-Sawwaf gibi Batılı araştırmacıların da Mukâtil’i Zeydî olarak kabul ettiği ifade edilmiştir. Bk. Cerrahoğlu, “Tefsirde Mukâtil İbn Süleyman ve Eserleri”, 2; Yavuz Ünal, “Zeydiyye’nin Kuran Tasavvuru ve Tefsir Dinamiklerine Dair”, *İslâmî İlimler Dergisi* 5/1 (2010), 181. Fakat Ünal, çalışmasında Mukâtil’in Zeydîliğini yaygın kanaat olarak zikretmiştir ki buna katılmamız mümkün değildir. Öte yandan Mukâtil’e nispet edilen, “İmanın olduğu yerde günah hiçbir zarar vermez.” düşüncesinden dolayı Watt da onu Zeydiyye ile ilişkilendirmiştir. Bk. W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fırlı (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1998), 169-170.

³⁸ Muhammed Ebû Zehre, *el-İmâm Zeyd Hayâtühû ve Asruhû-Ârâuhû ve Fihhuhû* (Beyrut: Dâru’l-fikri’l-Arabî, ty.), 16.

Mukâtil'in Zeydiyye'den olduğuna dair görüşünü zikrettikten sonra onun tefsiri okunduğunda Şii/Zeydî olduğuna dair birçok delilin görülebileceğini belirtmektedir. O, Mukâtilin Şiiliğinin Hz. Ali'yi diğer sahabeden daha faziletli kabul etmekle sınırlı olduğunu da ilave etmektedir. Ona göre Kur'an'da lafızları umumi olduğu halde bazı övgü ayetlerini Hz. Ali'ye tahsis etmesi Mukâtil'in Şiiliğinin bir göstergesidir.³⁹ Şehhâte'nin bu konuda öne sürdüğü delillerden bazıları şunlardır:

1-Mukâtil b. Süleymân, *"Mümin erkeklerle mümin kadınlar da birbirlerinin velileridir."*⁴⁰ âyetinin tefsirinde burada mümin erkek ve kadınlarla Allah'ın birliğini tasdik edenlerin yani Rasûlüllah'ın ashabının kastedildiğini ifade etmektedir. Mukâtil ardından Ali b. Ebî Tâlib'in onlar arasında olduğunu dile getirmektedir.

2-Mukâtil'in Zeydî olduğuna dair öne sürülen bir diğer delil ise onun *"Sadece içimizden zulmedenlere dokunmakla kalmayacak olan fitneden sakının ve bilin ki Allah'ın cezası şiddetlidir."*⁴¹ âyetine getirdiği yorumdur. Mukâtil, buradaki "fitnenin" Ali b. Ebî Tâlib ile birlikte ortaya çıkacak olan Cemel savaşı olduğunu, Zübeyir ve Talha'nın da bu fitneye düşenler olduğunu öne sürmektedir.⁴²

3-Yine Mukâtil, *"İman etmiş kimse günaha batmış kimse gibi olur mu? Bunlar elbette eşit değildirlir."*⁴³ âyetinin tefsirinde "mümin" ile kastedilenin Ali b. Ebî Tâlib, "fâsik" ile kastedilenin ise Ümeyye oğullarından Osman b. Affân'nın anne bir kardeşi Velîd b. Ukbe olduğunu ifade etmiştir.⁴⁴

4-Şehhâte, Mukâtil'in Enfâl sûresinin sonunda Hz. Ali'nin fazileti bağlamında zikrettiği bazı rivayetleri de onun Zeydiliğine delil getirmektedir. Örneğin; Muhammed el-Bâkır'a Hz. Ali'nin "humus" hakkındaki görüşü sorulmuş o da onun humus hakkındaki görüşünün Ehl-i beyt'inin görüşü ile aynı olduğunu söylemiştir. Peki, göreve geldiğinde bunu neden uygulamadığı sorusuna ise Muhammed el-Bâkır, Ebû Bekir ve Ömer'e muhalefet etmeyi hoş karşılamadığı için uygulamadığı cevabını vermiştir.⁴⁵

5- Mukâtil'in *"Sizin veliniz ancak Allah'tır, peygamberidir, bir de Allah'ın emrine boyun eğerek namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren müminlerdir."*⁴⁶ âyetinin

³⁹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, 5/243-246.

⁴⁰ et-Tevbe 9/71.

⁴¹ el-Enfâl 8/25.

⁴² Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, 2/108.

⁴³ es-Secde 32/18.

⁴⁴ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, 3/451.

⁴⁵ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, 2/135.

⁴⁶ el-Mâide 5/55.

tefsirinde yer verdiği esbâb-ı nüzul rivayeti, Şehhâte tarafından onun Şiî/Zeydî olduğuna delil olarak kabul edilmiştir. Söz konusu rivayete göre, Hz. Peygamber mescidin kapısına çıktığında Allah'a hamd ederek mescitten çıkan bir miskinle karşılaşır. Hz. Peygamber onu çağırır ve "Sana birisi bir şey verdi mi?" diye sorar. Adam; "Evet ey Allah'ın nebisi!" deyince Hz. Peygamber, "Kim verdi?" diye sormuş adam da Ali b. Ebî Tâlib'i kastederek "Şu kıyamdaki adam yüzüğünü verdi." cevabını vermiştir. Hz. Peygamber adama, Hz. Ali'nin yüzüğü hangi halde verdiğini sormuş, adam da rükû halinde iken olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber de; "Bu yüce gönüllülüğü Ali'ye mahsus kılan Allah'a hamd olsun!" demiş, akabinde de söz konusu Mâide sûresi 55. âyet nazil olmuştur.

Sonuç olarak Şehhâte Mukâtil'in Şiî/Zeydî olduğunu ancak onun Şiîliğinin Hz. Ali'nin üstün tutulmasıyla sınırlı olduğunu belirtmektedir. Ayrıca onun Hz. Ali'nin fazileti söz konusu olduğunda zayıf rivayetleri kullandığını ve müminlerin geneli hakkında nazil olan âyetleri Hz. Ali'ye tahsis ettiğini vurgulamaktadır.⁴⁷

Mukâtil'in tefsirinin muhakkiki Mahmûd Şehhâte'nin onun Şiî/Zeydî olduğu yönünde tefsirinden delil getirdiği rivayetlerin yetersiz ve ikna edici olmaktan uzak olduğunu söylemeliyiz. Zira Şiî fırkaları diğerlerinden ayıran en önemli özellik imâmet meselesidir. Şehhâte'nin delil gösterdiği rivayetler onun da belirttiği gibi Hz. Ali'nin üstün tutulmasına bir delil kabul edilebilirse de Mukâtil'in Şiî/Zeydî olduğuna delil teşkil etmez. Öte yandan Mukâtil'in naklettiği bu rivayetlerin benzerlerine Taberî, Mâtürîdî, Sa'lebî gibi Sünnî müellifler tarafından yer verildiği unutulmamalıdır.⁴⁸

Mukâtil b. Süleymân'ın mezhebî görüşlerinin onun Sünnî gelenekteki kaynaklık değerini de etkilediği kabul edilmiştir. Nitekim onun Sünnî hadis kaynaklarında ve ilk dönem tefsirlerde isminin geçmemesi veya çok az yer alması itikâdî görüşlerindeki sapmayla açıklanmıştır. Mukâtil b. Süleymân'ın bir râvî olarak konumunu göstermesi açısından şu bilgi önemlidir: Tirmizî'nin dışında *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin hiçbirisi ne el-Kelbî'den ne de Mukâtil b. Süleymân'dan bir rivayete yer vermemişlerdir. Tirmizî ise Mukâtil'in "güvenilmez" olduğunu vurgulayarak ondan sadece tek bir haber nakletmiştir.⁴⁹ Suyûtî'ye göre İbn Abbâs'a ulaşan isnadların en zayıfı el-Kelbî Ebû Sâlih İbn Abbâs tarikidir. Ancak el-Kelbî, bizatihi zayıf bir râvî olsa da bu isnadla naklettiği bazı sahih hadisleri de bulunmaktadır. Suyûtî'ye göre

⁴⁷ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, 5/246-251.

⁴⁸ Ersin Çelik, "Mu'tezile-Şia Etkileşimi Bağlamında Zemahşerî'nin Hz. Ali Hakkında Nazil Olduğu Nakledilen Âyetlere Yaklaşımı", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 25/3 (Aralık 2021), 1133-1136.

⁴⁹ Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, 20.

Mukâtil, makbul olmayan mezhebi görüşleri sebebiyle el-Kelbî'den daha da zayıftır.⁵⁰

Tefsir literatüründe Mukâtil b. Süleymân'a yapılan atıflar sadece "Mukâtil" şeklinde yapılırken; Mukâtil b. Hayyân (ö. 767/150) ise babasının ismiyle birlikte zikredilir. Koç, Sünnî gelenekte bu atıf şeklinin oluşmasında dahi Taberî ve İbn Ebî Hâtim'in rolü olduğunu öne sürmektedir. Öyle ki Taberî ve İbn Ebî Hâtim, Mukâtil b. Süleymân'ın ciddi bir şekilde cerhe maruz kalmasından dolayı kendi tefsirlerinde ondan istifade etmediklerini ima etmek kastıyla Mukâtil b. Hayyân'ı babasının ismiyle zikrederek yanlış anlaşılmanın önüne geçmeye çalışmıştır.⁵¹

Taberî tefsirinde Mukâtil b. Süleymân'a ismen atıf yapılmamaktadır. Taberî sadece İnsân sûresinde yer alan "Onlar, kendi canları çekmesine rağmen yemegi yoksula, yetime ve esire yedirirler."⁵² âyetinin tefsirinde Yahyâ b. Vâzih Ebü'l-Uryân Süleymân b. Kays tarikiyle bir rivayete yer vermiştir. Taberî, burada Süleymân b. Kays'ın Mukâtil b. Süleymân'ın babası olduğunu belirtmiştir.⁵³ Ancak Mukâtil b. Süleymân'ın nesebi verilirken tabakât eserlerinde Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî künyesinin verilmesi⁵⁴ Taberî'nin Süleymân b. Kays'ın Mukâtil'in babası olarak zikretmesini kuşkulu hale getirmektedir.

Koç, Ebî Hâtim'in ise bir cerh ve tadil uzmanı olarak tefsirinde el-Kelbî ve Mukâtil kanalıyla gelen bütün rivayetleri görmezden geldiğini belirtmiştir.⁵⁵ Ancak bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla İbn Ebî Hâtim tefsirinde, Mukâtil b. Süleymân'a ismen atıfta bulunarak iki rivayet aktarmaktadır. Bu iki rivayetten birisi, Hicr sûresi 24. âyetin tefsirinde Mu'temir b. Süleymân (ö. 803/187) Şuayb b. Abdülmelik Mukâtil b. Süleymân kanalıyla nakledilmiştir. İbn Ebî Hâtim'in Mukâtil kanalıyla aktardığı bu rivayet, Mukâtil tefsirinin matbu nüshasında yer almamaktadır.⁵⁶ Diğerisi ise Ahzâb sûresi 30. âyetin tefsirinde direkt Mukâtil b. Süleymân'dan aktarılmıştır.⁵⁷ İbn Ebî Hâtim'in

⁵⁰ Celâlüddin es-Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim (Suudi Arabistan: Vizâretü'l-evkâfi's-Suûdiyye, 1394/1974), 4/239.

⁵¹ Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, 12.

⁵² el-İnsân 76/8.

⁵³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 23/543.

⁵⁴ Ebu'l-Abbas İbn Hallikân., *Vefayâtu'l-a'yan ve ebnâi'z-zaman*, thk: İhsan Abbas, (Beyrut: Daru Sadr, 1977), 5/255; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, 10/251; Ednevî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, 1/20; Sami, *Kamusu'l-A'lam*, 6/4360.

⁵⁵ Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, 19.

⁵⁶ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 2/427.

⁵⁷ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru İbn Ebî Hâtim*, 7/2261; 9/3128.

Mukâtil'den direkt aktardığı bu rivayetin ise Mukâtil'in matbu nüshasında birebir yer aldığı görülmektedir.⁵⁸

2. Şîî Kaynaklarda Mukâtil B. Süleyman'ın Mezhebi Durumu

Çağdaş dönemde bazı Sünnî müellifler tarafından Şîî/Zeydî olduğu ifade edilen Mukâtil b. Süleymân'ın mezhebi kimliğine Şîî kaynaklar tarafından nasıl yaklaşıldığı sorusunun cevabı önem arz etmektedir. Acaba bazı Sünnî müellifler tarafından Şîî/Zeydî olduğu iddia edilen Mukâtil'e Şîî müellifler de Şîî demişler midir? Yoksa bunu ret mi etmişlerdir?

Erken dönem Şîî âlimlerinden Ebû Ca'fer el-Berkî (ö. 887/274) *er-Ricâl*'inde onun Âmmé'nin (Ehl-i sünnet) altında Ehl-i hadis'ten olduğunu söylemiştir.⁵⁹ Bu değerlendirme, Şîa'dan Mukâtil'in mezhebi âidiyetine dair bize ulaşan en erken tarihli değerlendirmedir. Ancak el-Berkî'nin aksine Ebû Ca'fer et-Tûsî (ö. 460/1067) ve el-Keşşî (ö. III-IV./IX-X. yüzyıl) gibi Şîî/İmâmî âlimler Mukâtil'in Muhammed el-Bâkır'ın ashabından olup Zeydiyye'nin Bütrîyye ekolüne mensup olduğunu belirtmişlerdir.⁶⁰ Daha sonraki kaynaklarda da onun Zeydî/Bütrî ve Âmmî/Sünnî olduğu bilgisi tekrar edilmiştir.⁶¹ Örneğin Allâme Hillî olarak tanınan İbnü'l-Mutahhar el-Hillî (ö. 1325/726), onu zayıf ravilerin içerisinde zikretmekle birlikte Muhammed el-Bâkır'ın ashabının içerisinde saymış ve Bütrî olduğunu söylemiştir.⁶² Mevlâ Sâlih Mâzenderânî'nin (ö. 1670/1081) *Şerhu Usûli'l-Kâfi*'sinin muhakkiki Mirzâ Ebü'l-Hasen eş-Şa'rânî (ö. 1973) ise Mukâtil'in Bütrî ve Âmmî olduğunu söyledikten sonra onun sözünün delil olarak kullanılamayacağı ve Şîî/İmâmiyye olarak onun rivayetlerinin tashihi gibi bir sorumluluklarının olmadığı bilgisini ilave etmektedir.⁶³

Şîa'nın 19. asırdaki önemli muhaddislerinden Mirzâ Hüseyin en-Nûrî (öl. 1903/1320) ise Mukâtil b. Süleymân'ın Ca'fer-i Sâdık'ın ashabından olduğunu öne çıkartmıştır. Ayrıca el-Hasan b. el-Mahbûb'un *Velâyetü'l-fakîh*'de "el-Vasiyye min ledün Âdem (a.s.)" babında; *el-Kâfi*'de ise "Ravda" bölümünde

⁵⁸ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 3/487.

⁵⁹ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Hâlid el-Berkî, *Ricâlü'l-Berkî*, thk. Muhammed b. el-Hasen Tûsî-Hasan Mustafavî (Tahran: İntişârâtî Dânişgâhi Tahran, 1342), 46.

⁶⁰ Ebû Ca'fer et-Tûsî, *Ricâlü'l-Tûsî*, thk. Cevâd Kayyûmî İsfahanî (Kum: Müessesetü'n-neşri'l-İslâmî, 1373), 146; Muhammed b. Ömer el-Keşşî, *İhtiyâru ma'rifeti'r-ricâl el-ma'rûf bi ricâli'l-Keşşî*, thk. Hasan el-Mustafavî (Tahran: Dânişgâh-ı Meşhed, 1348), 290.

⁶¹ Hasan b. Ali b. Davud el-Hillî, *er-Ricâl* (Tahran: Dânişgâh-ı Tahrân, 1342), 519; el-Hasen (el-Hüseyin) b. Yûsuf b. Ali İbnü'l-Mutahhar el-Hillî, *Ricâlü'l-allâmeti'l-Hillî*, thk. Muhammed Sâdik Bahru'l-ulûm (Necf: Dâru'z-zehâir, 1411), 260.

⁶² İbnü'l-Mutahhar el-Hillî, *Ricâlü'l-allâmeti'l-Hillî*, 260; İbn Bâbeveyh el-Kummî, *Men lâ yahduruhü'l-fakîh*, thk. Ali Ekber Gıfârî (Kum: Defter-i intişâri İslâmî, 1413), 4/175.

⁶³ Muhammed Sâlih el-Mâzenderânî, *Şerhu Usûli'l-Kâfi mea'ta'likâti'l-kayyemeti li'l-Mirzâ Ebü'l-Hasen eş-Şa'rânî*, Seyyid Ali Âşûr (Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1429), 2/316.

kendisinden rivayette bulunduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Nûrî, Mukâtil'in Keşşî'nin *Ricâl'*inde zikredildiği üzere Bütrîyye'den (Zeydiyye'nin kolu) olmasının veya Ebû Ca'fer el-Berkî'nin (ö. 274/887) *Ricâl'*inde zikredildiği üzere Âmme'den olmasının onun güvenilirliğine zarar vermeyeceğini belirtmiştir.⁶⁴ Ancak onun eserini yayınlayanlar, Nûrî'yi Mukâtil b. Süleymân, Münahhal b. Cemîl ve Yûnus b. Zabyân gibi asla güvenilir olmayan ravileri "güvenilir" kabul ettiği gerekçesiyle eleştirmişlerdir.⁶⁵

Ayrıca İran'da *Merkez-i Tahkîkât-i Kâmpiyûterî Ulûm-i İslâmî* tarafından piyasaya sürülen, içerisinde tefsir eserleri bulunan Câmî'î tefâsîri Nûr 3 adlı bilgisayar programında Mukâtil'in tefsirinin Şîi tefsirlerinin içerisinde sayılması önemli bir husustur.

Öte yandan çağdaş Şii/Zeydî araştırmacılarından Abdüsselâm b. Abbas el-Vecîh tarafından hazırlanan *A'lâmü'l-müellifîne'z-Zeydiyye* isimli bibliyografik çalışmada da yine Mukâtil b. Süleymân'a Şii/Zeydî müellifler arasında yer verildiği görülmektedir.⁶⁶ Ancak el-İmâm Müeyyed Billah'ın (ö. 1730/1143) *Tabakâtü'z-Zeydiyyeti'l-kübrâ* gibi Zeydiyye'ye dair klasik eserlerde Mukâtil'e Zeydî âlimler arasında yer verilmemiş olması önemlidir.⁶⁷ Bugün matbu olan Şii/Zeydî kaynaklarda Mukâtil'in Zeydî olduğuna dair bir bilgi yer almamaktadır. Ayrıca Zeydiyye üzerine yapılan akademik çalışmalarda da Mukâtil'in Zeydî olmadığı vurgusu öne çıkmaktadır.⁶⁸

Birçok Şii müellif ise Mukâtil hakkında değerlendirmede bulunurken Sünnî kaynaklardan istifade etmekte ve Sünnî müelliflerin onun hakkındaki eleştirilerine yer vermektedir. Örneğin Şii müellifler, Nesâî'nin (ö. 915/303) onu hadis uydurmakla itham ettiği ve aşırı yalan söyleyen dört kişinin arasında saydığını belirtmektedir. Ayrıca İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) Mukâtil'in Kur'an ilmini Yahudi ve Hristiyanlardan alan cesur bir deccal ve Allah Teâlâ'yı mahlûkâta benzeten Müşebbihe'den olduğuna dair ifadeleri, İbn Hallikân'ın *Vefeyâtü'l-a'yân*, Zehebî'nin *Mizânü'l-i'tidâl* ve İbn Hacer'in *Tehzîbü't-tehzîb* gibi eserlerinden referansla aktarılmaktadır.⁶⁹ Yine Şeyh Sadûk'un *Men lâ yahduruhü'l-fakîh*'inin muhakkiki Mukâtil b. Süleymân'dan nakledilen bir

⁶⁴ Mirzâ Hüseyin b. Muhammed Takî Nûrî, *Müstedrakü'l-vesâil ve Müstenbetü'l-mesâil*, thk. Müessesetü âli'l-beyt (Kum: Müessesetü âli'l-beyt, 1408), 9/139-140.

⁶⁵ Mirzâ Nûrî, *Müstedrakü'l-vesâil*, 1/82.

⁶⁶ Abdüsselâm b. Abbas el-Vecîh, *A'lâmü'l-müellifîne'z-Zeydiyye* (Amman: Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 1420/1999), 1046.

⁶⁷ İbrahim b. el-Kâsım b. el-İmâm el-Müeyyed billah, *Tabakâtü'z-Zeydiyyeti'l-kübrâ*, thk. Abdüsselâm b. Abbas el-Vecîh (Ammân: Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 1421/2001), 2/1143-1144.

⁶⁸ Mehmet Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi ve Kâsım er-Ressî* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003), 36; Gökalp, *Erken Dönem Zeydîlik*, 95-96.

⁶⁹ bk. Muhammed Hasan Muzaffer Necefî, *Delâilü's-sıdk li-nehci'l-hak*, thk. Müessesetü âli'l-beyt (Kum: Müessesetü âli'l-beyt, 1422), 2/184; 4/356-357.

rivayette onun hakkında şu yorumu yapmaktadır: Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân el-Belhî, Bütrî ve Âmmî'dir. Kendisine Duvâle Dûze denilmektedir. Muhâlifler (Ehl-i sünnet âlimleri) onun hakkında ihtilaf etmişlerdir. Bazısı onu fazla yüceltmiş ve "İnsanların ilminin yanında Mukâtil b. Süleymân'ın ilmi, denizler içerisinde Yeşil Deniz⁷⁰ gibidir." demişlerdir. Bazıları ise onu yalancılıkla suçlayıp terk etmişler ve ona teccîm düşüncesini isnat etmişlerdir.

71

Şîî/İmâmî müellifler bazen de Mukâtil'in yalancı olduğunu ifade etmekle birlikte onun naklettiği rivayetle istidalde bulunabilmektedir. Meselâ çağdaş Şîî müelliflerinden Muzaffer Necefî (ö. 1955), Süyûtî'nin İbn Asâkir ve Mukâtil b. Süleymân vasıtasıyla naklettiği bir rivayette "Ve eğer Peygamber'e karşı birbirinize arka çıkarsanız bilesiniz ki onun dostu ve yardımcısı Allah, Cebrail ve salih müminlerdir."⁷² âyetinde yer alan "sâlih müminler" (صَالِحِ الْمُؤْمِنِينَ) ifadesini "Ebu Bekir, Ömer ve Ali" olarak zikrettiğini söyler.⁷³ Ardından da Mukâtil'in bu rivayetinin "salih müminlerle" kastedilenin sadece Hz. Ali olduğuna delil getirilebileceğini öne sürer. Zira Mukâtil, hakkındaki bir takım ithamlardan dolayı Hz. Ali'nin düşmanlarından. Dolayısıyla düşmanı olduğu halde onu zikretmesi, kendi iradesi dışındaki bilgiden dolayı ve de Ebû Bekir ve Ömer'i de araya sokabilmek içindir.⁷⁴ Sonuç olarak o burada, Mukâtil'in rivayetini Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer için delil kabul etmezken, Hz. Ali için delil olarak kullanılabileceğini ileri sürmektedir.

3. Şîî Kaynaklarda Mukâtil b. Süleyman Rivayetleri

3.1. Tefsir Kaynakları

Erken dönem Sünnî müfessirlerin Mukâtil b. Süleymân'a ismen atıfta bulunmaktan kaçındığı belirtilmektedir. Rivayet tefsirlerinin en önde gelen ismi Taberî tefsirinde Mukâtil'e atıfta bulunulmaması sebebi olarak onun mezhebi aidiyetiyle ilgili karmaşık durum gösterilmektedir.

⁷⁰ Yeşil deniz: Arap denizi de denilen yeşil deniz, Hint okyanusunun bir parçası olup Arabistan yarımadasının sahilleri ile Hint yarımadasının arasında kalmaktadır.

⁷¹ İbn Bâbeveyh el-Kummî, *Men lâ yahdürühü'l-fakîh*, 4/175.

⁷² et-Tahrîm 66/12.

⁷³ Bu rivayet için Muzaffer Necefî, Süyûtî'nin *ed-Dürrü'l-mensûr* adlı tefsirini kaynak olarak göstermektedir. Ancak biz, *ed-Dürrü'l-mensûr*'un matbu nüshası üzerine yaptığımız incelemede Süyûtî'nin söz konusu rivayeti İbn Asâkir vasıtasıyla Hasan-ı Basrî'den aktardığını tespit ettik. Yine Mukâtil tefsirinin matbu nüshasında da ilgili âyetin tefsirinden böyle bir bilgi yer almaktadır. Dolayısıyla her ne kadar Necefî'nin bahsettiği rivayette Mukâtil ismini bulamasak da onun Mukâtil hakkındaki değerlendirmeleri önem arzettiği için burada yer vermeyi uygun gördük. Bk. Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, 4/376; Celâüddîn es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr* (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1432/2011), 8/223.

⁷⁴ Muzaffer Necefî, *Delâilü's-sıdk li-nehci'l-hak*, 5/161-162.

Sünnî tefsir kaynaklarından Mukâtil'e açıkça referansta bulunan ilk müfessirlerin İmâm Mâtürîdi ve İbn Ebî Hâtîm olduğu söylenebilir. Onların ardından İbn Ebü'l-Leys es-Semerkindî Mukâtil'i tefsirinde kaynak olarak kullanmıştır. Ancak Sünnî gelenekte Mukâtil b. Süleymân'ın kaynak olarak yoğun bir şekilde kullanılmasının Sa'lebî ile başladığı öne sürülmüştür.

Şii tefsirlere gelince Mukâtil b. Süleymân'ın Şii tefsirlerde kaynak olarak kullanılmasının her ne kadar yoğun bir şekilde olmasa da Sünnî gelenekten önceye tekabül ettiği görülmektedir. Zira hicrî 4. asrın hemen başlarında vefat eden Ali b. İbrahim el-Kummî'nin tefsirinde dört yerde Mukâtil b. Süleymân'a ismen atıfta bulunulmuştur.⁷⁵ Kummî'nin referansta bulunduğu yerlerin Şii mezhebini destekleyen herhangi bir yorum içermediği söylenebilir. Kummî'nin yaptığı bu atıflardan birisinden örneğin; *"O sinsî şeytanın şerrinden ki"*⁷⁶ âyetinin tefsirinde Mukâtil b. Süleymân, Dahhâk b. Müzâhim ve İbn Abbâs kanalıyla şu bilgiyi aktarmıştır: Yani burada şeytan kastedilmektedir. Onun Âdemoğlunun kalbi üzerinde Hınzır'ın hortumuna benzer bir hortumu vardır. Dünyaya ve Allah'ın sevmediği bir şeye yöneldiğinde ona vesvese verir. Ancak Allah'ı zikrettiği zaman hemen kaçır. Öte yandan Kummî'nin Mukâtil'e atıfta bulunduğu yerlerin tamamının Kur'an'ın son cüzünde, Abese, İnfîtar, Beyyine ve Nâs sûrelerinde olduğu görülmektedir. Ayrıca Kummî'nin yer verdiği Mukâtil rivayetlerinin tamamının senedinde sırasıyla Mukâtil b. Süleymân, Dahhâk b. Müzâhim ve İbn Abbâs yer almaktadır.⁷⁷ Bu husus, Sa'lebî tefsirindeki Mukâtil rivayetleri üzerine bir araştırma yapan Koç'un da dikkatini çekmiştir. ⁷⁸ Süyûtî de Dahhâk b. Müzâhim, İbn Abbâs'a yetişmediğinden onun bu tarikin munkatî' olduğunu, her ne kadar Bişr b. Umâre'nin Ebû Ravk'tan rivayetiyle ona ulaşırsa da burada da Bişr'in zayıf olması sebebiyle bu tarikin yine de zayıf olduğunu ifade etmiştir.⁷⁹

Hicrî dördüncü asrın başında vefat eden Şii müfessirlerden Hişâm b. Furât el-Kûfî'nin tefsirinde ise sadece bir yerde Mukâtil b. Süleymân'a ismen atıfta bulunulmuştur. Furât el-Kûfî, el-Husayn b. Saîd'in mu'an'an olarak Mukâtil b. Süleymân'dan *"يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ"* / *Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının ve doğrularla beraber olun.*⁸⁰ âyetinin tefsirinde şunu rivayet ettiğini belirtmiştir: *"Sâdıklarla birlikte olun demek yani Ali*

⁷⁵ Ali b. İbrahim el-Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, thk. Tayyib Müsevî Cezâyirî (Kum: Dâru'l-kitâb, 1363), 2/406, 410, 432, 450.

⁷⁶ en-Nâs 114/4.

⁷⁷ Ali b. İbrahim el-Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, thk. Tayyib Müsevî Cezâyirî (Kum: Dâru'l-kitâb, 1363), 2/406, 410, 432, 450.

⁷⁸ Mehmet Akif Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi es-Sa'lebî (427/1036) Tefsirinde Mukâtil b. Süleymân (150/767) Rivayetleri* (Ankara: Kitâbiyât, 2005), 67.

⁷⁹ Süyûtî, *el-İtkân*, 4/239.

⁸⁰ et-Tevbe 9/119.

b. Ebî Tâlib'le beraber olun, demektir."⁸¹ Ancak ilginç olan Furât el-Kûfî'nin Mukâtil b. Süleymân'dan naklettiğini belirttiği söz konusu rivayet, Mukâtil b. Süleymân'ın tefsirinin matbu nüshasında yer almamaktadır. Söz konusu rivayetin Mukâtil'den çokça istifade eden Sa'lebî'nin tefsirinde de yer almadığı görülmektedir. Geriye iki ihtimal kalmaktadır: Bu rivayet ya Mukâtil'in tefsirinin başka nüshalarında yer almaktaydı ya da Şîî kaynaklarda geçen bu rivayet, Mukâtil b. Süleymân adına uydurulmuştur.

Sa'lebî'nin tefsirindeki Mukâtil rivayetleri üzerine araştırma yapan Koç, Sa'lebî'nin Mukâtil'e isnad ettiği bazı rivayetlerin Mukâtil'in matbu nüshasında yer almadığını veya rivayetlerde değişiklikler olduğunu tespit etmiştir. Koç, haklı olarak Mahmûd Şehhâte tarafından tahkik edilen nüshanın eksik olup olmadığını yahut Sa'lebî tarafından kullanılan nüshanın daha geniş bir nüsha olabileceğini sorgulamıştır.⁸²

Şîî/İmâmî müfessirlerden Ebû Ca'fer et-Tûsî ise tefsirinde toplam sekiz yerde Mukâtil b. Süleymân'a ismen atıf yapmıştır.⁸³ Tûsî'nin atıflarından bir tanesi sebab-i nüzul, bir tanesi Mekkî-Medenî ilmiyle ilgili diğerleri ise âyetteki bir kelimenin veya âyetin genel mefhumunun izahı hakkındadır. Tûsî'nin Mukâtil'den yaptığı alıntuların çoğu, ya birebir aynı şekilde ya da mana olarak Mukâtil tefsirinin matbu nüshasında da yer almaktadır.⁸⁴ Tefsirde Tûsî'nin takipçisi olan Tabersî ise tefsirinde dört yüze yakın yerde Mukâtil'e atıfta bulunmaktadır. O, müellifin ismini çoğunlukla Mukâtil şeklinde aktarırken bazı yerde de Mukâtil b. Süleymân şeklinde vermektedir.⁸⁵ Dolayısıyla Mukâtil'in Şîî tefsirlerde yoğun olarak yer alması Tabersî ile beraber veya bu dönemde başlamıştır, denilebilir. Nitekim Tabersî ile aynı dönemde yaşayan Ebû'l-Fütûh er-Râzî tefsirinde dört yüzün üzerinde yerde Mukâtil'e ismen atıfta bulunmaktadır. Râzî çoğu yerde sadece Mukâtil şeklinde bu atıflara yaparken çok az yerde de Mukâtil b. Süleymân şeklinde referansta bulunmaktadır.⁸⁶

Sünnî kaynaklarda Mukâtil'e nispet edildiği halde onun mevcut eserlerinde yer almayan bazı rivayetlerin olduğundan geride bahsedilmiştir.

⁸¹ Furât b. İbrahim el-Kûfî, *Tefsîru Furât el-Kûfî*, thk. Muhammed Kâzım (Tahran: Vizâretü's-sekâfi ve'l-irşâdi'l-İslâmî, 1410), 174.

⁸² Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, 84-88.

⁸³ Tûsî, *et-Tibyân*, 3/288; 5/362, 5/387; 7/106; 8/148; 8/291; 9/328; 10/189. Koç da yaptığı çalışmada Tûsî'nin yedi yerde Mukâtil'e referansta bulunduğunu söylemektedir. bk. Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, 89.

⁸⁴ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, 2/235; 2/240

⁸⁵ Fazl b. el-Hasen et-Tabersî, *Mecma'u'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân* (Tahran: Nâsırı Hüsrev, 1399), 9/363, 10/384.

⁸⁶ Ebû'l-Fütûh er-Râzî, *Ravzu'l-cinân ve Ravhu'l-cenân fi tefsîri'l-Kur'ân*, tsh. Muhammed Mehdî Nâsîh-Muhammed Ca'fer Yâhukî (Meşhed: Âsitân-ı Kudsi Ridavî, 1408), 3/149, 5/393.

Aynı şekilde Şîî tefsirlerde Mukâtil'e isnat edilerek aktarılan bazı rivayetlerin de onun elimizdeki mevcut eserlerinde yer almadığı görülmektedir. Örneğin *Tefsîru kenzi'd-dekâik* müellifi Meşhedî, Nasr sûresinin tefsirinde Mukâtil'den şöyle bir rivayet aktarmaktadır: Bu sûre nâzil olduğunda Hz. Peygamber (sav) onu ashabına okumuş, onlar da buna sevinmişler ve bunu müjde olarak anlamışlardır. Ancak Hz. Peygamber'in amcası Abbâs ise bu sûreyi işittiğinde ağlamıştır. Hz. Peygamber, "Ey amca! Seni ağlatan şey nedir?" diye sorunca Abbâs, "Ey Allah'ın rasûlü! Saniyorum ki bu sûre senin ölümünü haber veriyor." deyince Hz. Peygamber de "Aynen söylediğin gibi." buyurmuştur. Hz. Peygamber bu sûre nazil olduktan sonra iki sene yaşamış ancak o günden sonra ne Hz. Peygamber ne de Abbâs'ın güldüğü ve sevindiği görülmemiştir. Hz. Peygamber bu sûreyi tevdi' (vedalaşma) sûresi olarak isimlendirmiştir.⁸⁷ Ancak Mukâtil tefsirinin matbu nüshasına bakıldığında rivayet şu şekilde yer almaktadır: Bu sûre Hz. Peygamber'in ölümüne işarettir. Bu sureyi Hz. Peygamber okuyunca Hz. Ebu Bekir ve Ömer sevinmişler, Abdullah b. Abbâs ise duyunca ağlamıştır. Bunun üzerine Hz. Peygamber, "Doğru yaptın." buyurmuştur. -Hz. Peygamber bundan sonra seksen gün yaşamıştır. Allah rasûlü ardından Abdullah b. Abbâs'ın başını eliyle sıvazlayıp "Allahım, onu dinde fakih kıl ve ona te'vili öğret!" demiştir.⁸⁸ Mukâtil'in tefsirinde yer alan rivayet ile Meşhedî'nin Mukâtil'den naklettiği rivayet arasında bariz farklar vardır. Ancak Meşhedî'nin Mukâtil'den naklettiği rivayet, Sa'lebî'nin Mukâtil'den naklettiği rivayet ile hemen hemen aynıdır.⁸⁹ Bu da Meşhedî tefsirindeki rivayetin Sa'lebî tefsirinde yer alan Mukâtil rivayeti ile aynı, Mukâtil'in matbu tefsiri ile ise farklılık arz ettiğini göstermektedir.

Bazı Şîî tefsirlerde yer alıp da Mukâtil ve Sa'lebî tefsirlerinde yer almayan Mukâtil rivayetlerinin Hz. Ali taraftarlığı ile ilgili olması dikkat çekmektedir. Örneğin yine Meşhedî, "*Kulları içinden ancak âlimler, Allah'tan (gereğince) korkar.*" âyetinin tefsirinde Mukâtil b. Süleymân Dahhâk İbn Abbâs vasıtasıyla şöyle bir rivayet aktarmaktadır: "Burada ulemâ ile kastedilen Ali'dir. Ali; Allah'ı hakkıyla bilendir. O, Allah Teâlâ'dan korkar, O'nun farzlarını yerine getirir, O'nun yolunda savaşır, Allah ve rasûlünün razı olacağı şekilde O'nun bütün emirlerine tabi olur."⁹⁰

⁸⁷ Muhammed b/ Muhammed Rızâ Kummî Meşhedî, *Tefsîru kenzi'd-dekâik ve bahru'l-garâib*, thk. Hüseyin Dergâhî (Tahran: Vizâretü Ferheng ü İrşâdi İslâmî, 1368), 14/478.

⁸⁸ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, 4/905.

⁸⁹ Ebu İshak es- Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Komisyon (Cidde: Dâru't-tefsîr, 1436/2011), 30/448.

⁹⁰ İbn Şehrâşûb, *Menâkıb*, 2/28; Meşhedî, *Tefsîru kenzi'd-dekâik*, 10/560.

3.2. Hadis Kaynakları

Sünnî gelenekteki *Kütüb-i Sitte*'ye karşılık, Şîî gelenekte *Kütüb-i Erba'a* diye isimlendirilen dört temel hadis kaynağı bulunmaktadır. Geride *Kütüb-i Sitte* diye isimlendirilen sahih Sünnî hadis kaynaklarında -Tirmizî'nin tek rivayeti dışında- Mukâtil b. Süleymân rivayetlerine yer verilmediğinden bahsedilmiştir.

Sünnî geleneğin hadis kaynakları üzerinde yaptığımız taramanın bir benzerini Şîî hadis külliyatı üzerinde yaptığımızda karşımıza aslında çok farklı bir tablo çıkmamaktadır. Zira Şîî gelenekte *Kütüb-i Erba'a*'nın en önemli kitabı kabul edilen Küleynî'nin *el-Kâfî* adlı eserinde Mukâtil b. Süleymân tarikiyle sadece bir rivayete yer verilmiştir. *Kütüb-i Erba'a* müelliflerinden Şeyh Sadûk da *Men lâ yahduruhü'l-fakîh*'te Mukâtil'den tek bir rivayet aktarıırken Ebû Ca'fer Tûsî'nin *Tehzîbü'l-ahkâm* ve *el-İstibsâr*'ında ise Mukâtil'den herhangi bir rivayete yer verilmemiştir.

Küleynî'nin *el-Kâfî* adlı eserindeki rivayete göre Ali b. İbrahim babasından o da el-Hasen b. el-Mahbûb vasıtasıyla Mukâtil b. Süleymân'dan şöyle rivayet etmiştir: "Ebû Abdillâh'a (Cafer-i Sâdık) Âdem ve Havvâ yeryüzünü indiği zaman boyları ne kadardı, diye sordum. Ebû Abdillâh da şöyle dedi: 'Biz Ali b. Ebî Tâlib'in kitabında bulduğumuza göre Hz. Allah, Âdem ve Havvâ'yı yeryüzüne indirdiği zaman onların ayakları Safâ tepesinde, başları ise gökyüzünün ufkunun altındaydı. Âdem (a.s.), güneşin sıcaklığından şikâyet edince Allah Teâlâ, Cebrâil'e Hz. Âdem'in şikâyetini haber vermiş ve "Âdem güneşin sıcaklığından şikâyet ediyor. Ona dokun ve boyunu kendi zirâ'ıyla yetmiş zirâ' yap. Havvâ'ya da aynı şekilde dokun ve onun boyunu da kendi zirâ'ıyla otuz beş zirâ' yap."⁹¹ diye vahyetmiştir. Görüldüğü üzere bu rivayet de içerik olarak yaratılışla ilgili olup Şîî düşünceyle bir bağlantısı bulunmamaktadır.

Şeyh Sadûk diye tanınan Ebû Ca'fer Muhammed b. Alî İbn Bâbeveyh el-Kummî de (ö. 381/991) *Kütüb-i Erba'a*'dan sayılan *Men Lâ Yahduruhü'l-fakîh* adlı eserinde el-Hasen b. el-Mahbûb vasıtasıyla Mukâtil b. Süleymân'dan o da Ebû Abdillâh'tan imamların silsilesine dair uzunca bir rivayet aktarmaktadır. Söz konusu rivayete göre Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "Ben nebilerin efendisiyim. Benim vasim de vasîlerin efendisidir. Onun vasîleri de vasîlerin efendilerdir. Şüphesiz Âdem (a.s.), Allah Teâlâ'dan kendisi için salih bir vasî yaratmasını istemiş, Yüce Allah da ona şöyle vahyetmiştir: Ben nebilere nübüvveti ikram ettim, sonra da mahlûkatımı seçtim. Onların arasından en hayırlılarını vasîler kıldım. Bunun üzerine Âdem (a.s.) şöyle dedi: Ey Rabbim! Benim vasîmi vasîlerin en hayırlısı kıl! Hz. Allah da ona: Ey Âdem! Şîs'i (Şit)

⁹¹ Muhammed b. Yakub el-Küleynî, *el-Kâfî*, thk. Ali Ekber Gıfârî-Muhammed Ahundî (Tahran: Dâru'l-kütübî'l-İslâmiyye, 1407), 8/233.

vasi tayin et, buyurdu. O da Şîs'i vasî ilan etti ki o Hibetullah b. Âdem'dir. Şîs de oğlu Şebân'ı vasi tayin etti. O ki cennetten Âdem'e indirilen ve onun da oğlu Şîs ile evlendirdiği Nezletü'l-Havrâ'nın oğludur. Şebân Mihles'i, Mihles Mihvak'ı, Mihvak Usmeysen'i, Usmeysen Uhnûh'u yani İdris'i (a.s.) vasi tayin etmiştir. İdris Nâhur'u, Nâhûr Nuh'u, Nuh Sâm'ı, Sâm Asâmir'i, Asâmir Berasbâşâ'yı Berasbâşâ Yâfis'i, Yâfis Berre'yi, Berre Hafse'yi, Hafse İmrân'ı, İmrân ki İbrâhim'dir (a.s.). İbrahim oğlu İsmail'i, İsmail İshâk'ı, İshak Yakub'u, Yakub Yusuf'u, Yusuf Besriyâ'yı, Besriyâ Şuayb'ı, Şuayb Musa b. İmran'ı, Musa Yuşa b. en-Nûn'u, Yuşa Davud'u, Davud Süleymân'ı, Süleymân Âsaf b. Berhiyâ'yı, Âsaf Zekeriya'yı, Zekeriya İsa b. Meryem'i, İsa Şem'ûn b. Hammûn es-Safâ'yı, Şem'ûn Yahya b. Zekeriya'yı, Yahya b. Zekeriya Münzir'i, Münzir Süleyme'yi, Süleyme Bürde'yi vasî tayin etmiştir. Sonra Rasûlüllah şöyle demiştir: Bürde onu (vasiliği) bana arzetti. Ey Ali, ben de sana arz ediyorum. Sen de onu vasîne, o da senin evlatlarından sırasıyla vasîlerine devredecek ve bu iş vasilik senden sonra yeryüzünün en hayırlısına intikal edinceye kadar devam edecektir. Ümmet seni (vasiliğini) inkâr edecek ve başına çok şiddetli ihtilaflar gelecektir. Senin yanında sebat eden benim yanımda duran gibidir. Senden ayrılan ise cehennemdedir. Cehennem ise kâfirlerin yurdudur."⁹²

Şeyh Sadûk, *Men lâ yahduruhü'l-fakîh*'te Mukâtil b. Süleymân'dan bu rivayetin dışında başka bir rivayete yer vermemektedir. Öte yandan Şeyh Sadûk, *Men lâ yahduruhü'l-fakîh*'te naklettiği bu rivayeti birebir ifadelerle *el-Emâlî* adlı eserinde de aktarmıştır.⁹³ Ayrıca Şeyh Sadûk'un iki eserinde yer verdiği söz konusu bu rivayetin daha önce birebir aynı lafızlarla babası Ali b. Hüseyin b. Bâbeveyh el-Kummî (ö. 941/329) tarafından *el-İmâmet ve't-Tabsira mine'l-hayre* isimli eserinde nakledildiği görülmektedir.⁹⁴

Şeyh Sadûk, söz konusu rivayetin dışında Mukâtil'den *el-Emâlî* adlı eserinde üç, *et-Tevhîd* adlı eserinde ise iki farklı rivayet aktarmaktadır.⁹⁵ Onun *el-Emâlî*'de aktardığı şu rivayet ise tamamen Şii/İmâmî imamet iedolojisine uygundur. Söz konusu rivayete göre Mukâtil b. Süleymân Ca'fer-i Sâdık'tan, o babasından, babası da babalarından şöyle nakletmiştir: Rasûlüllah, Ali b. Ebî Tâlib'e şöyle demiştir: "Ey Ali! Sen benim yanımda Âdem'e nispetle (oğlu) Hibetullah, Nûh'a nispetle Sâm, İbrâhim'e nispetle İshak, Musa'ya nispetle Harun ve İsa'ya nispetle Şem'ûn konumundasın. Ancak ne var ki benden sonra nebi gelmeyecektir. Ey Ali! Sen benim vasim ve halifemsin. Kim

⁹² İbn Bâbeveyh el-Kummî, *Men lâ yahduruhü'l-fakîh*, 4/174-177.

⁹³ Ebû Ca'fer Muhammed b. Alî İbn Bâbeveyh el-Kummî, *el-Emâlî (li's-Sadûk)* (Tahran: Kitâpçî, 1376), 402-403.

⁹⁴ Ebû'l-Hasen İbn Bâbeveyh el-Kummî, *el-İmâmet ve't-Tabsera mine'l-hayre* (Kum: Medrese-i İmâm Mehdi, 1985), 21-23.

⁹⁵ Şeyh Sadûk, *el-Emâlî*, 46, 273, 511; Ebû Ca'fer Muhammed b. Alî İbn Bâbeveyh el-Kummî, *et-Tevhîd* (Kum: Câmîa-i Müderrisîn, 1398), 133.

senin halifelliğini inkâr ederse benden değildir, ben de ondan değilimdir. Ben Kıyâmet gününde onun hasmı olacağım. Ey Ali! Sen ümmetimin en faziletlisi, İslâm'a girmede en önde geleni, ilmi ve hoşgörüsü en çok olan, kalbi en cesur ve eli en cömert olanısın. Ey Ali! Sen benden sonra imam ve emirsin. Sen benden sonra efendi ve emirsin. Ümmetimin içerisinde senin bir benzerin yoktur. Ey Ali! Sen cennet ve cehennemi taksim edensin. Sana olan muhabbetine göre iyiler ve kötüler tanınır. Yine senin muhabbetine göre kötüler ile iyiler; müminler ile kâfirler birbirlerinden ayrılırlar."⁹⁶ Bu rivayet Sünnî kaynaklarda bazı küçük farklılıklarla beraber "*Ey Ali, bana nispetle sen, Musa'ya nispetle Harun derecesinde olmağa razı olmaz mısın? Şu farkla ki benden sonra peygamber yoktur.*"⁹⁷ şeklinde aktarılmakta ve isnadında Mukâtil b. Süleymân yer almamaktadır.

Yine Şîa'nın erken dönem rivayet kaynaklarından olan Ebu Ca'fer es-Saffâr'ın (ö. 902/290) *Besâiru'd-deracât* isimli eserinde el-Hasen b. Mahbûb Mukâtil Hüseyin b. Ahmed Yûnus b. Zabyân vasıtasıyla aktarılan tek Mukâtil rivayeti şu şekildedir: "Ebû Abdillâh'ı şöyle derken işittim: Allah Teâlâ bir imâmı yaratmak istediği zaman yeryüzündeki yeşilliklerden bir yeşillik yahut meyvelerden bir meyve üzerine bir damla indirir. İmâm kendisinden meydana gelecek olan kişi onu yediği zaman o damladan meydana gelen nutfeye, kırk gün sonra annesinin karnında bir ses duymaya başlar. Dört ay geçtikten sonra onun sağ pazusuna "*Rabbinin sözü hem doğruluk hem de adalet bakımından tamamlanmıştır. O'nun sözlerini değiştirecek kimse yoktur. O her şeyi işitmekte, her şeyi bilmektedir.*"⁹⁸ şeklinde yazılır. Annesinin karnından çıktığı zaman hikmetle tezyin edilir ve kendisiyle onların (düşmanlarının) yaptıklarını gördüğü nurdan bir kandil verilir."⁹⁹

Geride de değindiğimiz üzere Şîi kaynaklarda Mukâtil vasıtasıyla nakledilen bu rivayetlerin ne Mukâtil'in eserlerinde ne de Mukâtil tefsirinden çokça istifade eden eserlerde yer almaması bir hayli ilginçtir. Söz konusu rivayetlerin çoğunlukla Hz. Ali taraftarlığı ve Şîa ideolojisiyle uyumlu olması ilginç olan bu durumu, kuşkulu hale getirmektedir.

Sonuç

Tarihî bir şahsiyet olarak Mukâtil b. Süleymân'ın mezhebi aidiyeti tek başına önemli bir mesele değildir. Fakat günümüze ulaşan ilk müstakil tefsir, ilk fikhî tefsir ve ilk Kur'an ilimleri eserinin Mukâtil'e ait olduğu düşünüldüğünde onun kaynaklık değerinin ortaya konulabilmesi için mezhebi

⁹⁶ Şeyh Sadûk, *el-Emâli*, 46.

⁹⁷ Buhârî, "Megâzî", 79.

⁹⁸ el-En'âm 6/115.

⁹⁹ Muhammed b. Hasan es-Saffâr, *Besâiru'd-deracât fi fezâili âli Muhammed*, thk. Muhsin b. Abbâsî Küçebâğî (Kum: Mektebetü Âyetullah el-Mar'âşî, 1404), 433.

aidiyeti de önem arz etmektedir. Nitekim çağdaş dönemde yapılan birtakım çalışmalarda onun itikadi görüşlerindeki birtakım olumsuzlukların ilk asırlarda tefsirinin kaynak olarak kullanılmamasını beraberinde getirdiği öne sürülmüştür. Mukâtil erken bir dönemde yaşamasına rağmen *Kütüb-i Sitte*'de ondan –yalancı olduğu vurgulanarak- tek bir hadis aktarılmıştır. Hemen hemen bütün tefsir rivayetlerini toplayan Taberî tefsirinde kendisine ismen atıf yapılmamış olması da aynı şekilde onun mezhebindeki şaibeye bağlanmıştır. İbn Ebî Hâtim ise onun tefsirinden yalnızca iki rivayet aktarmış, İmâm Mâtürîdî ve Ebü'l-Leys es-Semerkindi ile onun tefsirinin kaynak olarak kullanılması yaygınlaşmaya başlamış, Sa'lebî ile birlikte zirveye ulaşmıştır. Mukâtil Sünnî müellifler tarafından daha çok teşbih ve tecsim fikrine sahip olmakla itham edilirken az da olsa onun Şîî/Zeydî olduğunu öne sürenler de vardır. Mukâtil'in tefsirinin muhakkiki Mahmûd Şehhâte'nin onun Şîî/Zeydî olduğu yönünde tefsirinden delil getirdiği rivayetlerin yetersiz ve ikna edici olmaktan uzak olduğunu söylemeliyiz. Şîî kaynaklarda ise ağırlıklı olarak Mukâtil'in Muhammed el-Bâkır'ın ashabından olmakla birlikte Zeydî/Bütrî olduğu kabul edilmiştir. Şîî kaynaklardaki Mukâtil rivayetlerine gelince *Kütüb-i Erbaa*'dan yalnızca *el-Kâfî* ve *Men La yahduru'l-fakîh*'te ondan birer nakilde bulunulduğu görülmektedir. Öte yandan Şeyh Sadûk'un *Men La yahduru'l-fakîh* dışındaki *et-Tevhîd* adlı eserinde iki ve *el-Emâlî* adlı eserinde ise üç Mukâtil b. Süleymân rivayetinin yer aldığı görülmüştür. Ayrıca bu rivayetlerin ekseriyetle Şîî ideolojiyi destekleyen ve onunla uyumlu rivayetler olduğu ve bunların Mukâtil'in tefsirinin matbu nüshasında yer almadığı tespit edilmiştir. Bazı Mukâtil rivayetlerinin Sa'lebî gibi kendisinden sonraki Sünnî müfessirler tarafından aktarılmakla birlikte Mukâtil'in matbu tefsirinde yer almadığı görünse de Şîî kaynaklar açısından durum biraz farklıdır. Zira Şîî kaynaklardaki bu tür rivayetlerin direkt Hz. Ali'nin vasi ve imam tayini ile ilgili olması söz konusu durumu kuşkulu hale getirmektedir. Öte yandan tefsir eserlerinde de durum aynıdır. Şîî/imâmet ideolojisiyle ilgili olmayan Şîî tefsirlerdeki Mukâtil rivayetleri, Mukâtil'in tefsirinin matbu nüshasında da yer alırken Şîî ideolojiyi destekleyen rivayetler ise Mukâtil tefsirinde yer almamaktadır. Bu da Mukâtil'in özellikle Şîî/İmâmî âlimler tarafından Şîî ideolojisinin bir aparatı olarak kullanıldığını göstermektedir.

Kaynakça

- Altuntaş, Mehmet "Mukâtil b. Süleyman'ın Tefsirinde İsrâiliyat ve Hurûf-ı Mukattaa Hakkındaki Yorumları", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/13 (Haziran 2018), 129-158.
- Bağdâdî, Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed. *Mezhepler Arasındaki Farklar*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara: TDV yayınları, 1991.
- Bağdâdî, Ebu Bekr Ahmed b. Ali b. Hatip. *Tarihu Bağdat*. 24 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye, ty.
- Bağdâdî, İbn Ebû Ya'lâ el-Bağdâdî. *Tabakâtü'l-Hanâbile*. 2 cilt. Kâhire: Matbaatü's-sünneti'l-Muhammediyye, ty.
- Berkî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Hâlid. *Ricâlü'l-Berkî*. thk. Muhammed b. el-Hasen Tûsî-Hasan Mustafavî. Tahran: İntişârâtî Dânişgâhi Tahran, 1342.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Muhammed Zühayr b. Nâsirunnâr. 9 cilt. Beyrut: Dâru tavkî'n-necat, 1422.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Tefsirde Mukâtil İbn Süleyman ve Eserleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (1976), 1-35.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968.
- Çelik, Ersin. "Mu'tezile-Şîa Etkileşimi Bağlamında Zemaşerî'nin Hz. Ali Hakkında Nazil Olduğu Nakledilen Âyetlere Yaklaşımı". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 25/3 (Aralık 2021), 1123-1142.
- Çelik, İbrahim. "Kur'an'da Haberî Sıfatlar ve Mukatil b. Süleyman'a İsnad Edilen Teşbih Fikri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (1987), 151-159.
- Ebû Zehre, Muhammed. *el-İmâm Zeyd Hayâtühû ve Asruhû-Ârâuhû ve Fihhuhû*. Beyrut: Dâru'l-fikri'l-Arabî, ty.
- Ednevî, Ahmed b. Muhammed. *Tabakâtu'l-Müfessirîn*. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikme, 1417/1997.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-musallîn*. thk. Nu'aym Zercûr. 2 cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 1426/2005.
- Gökalp, Yusuf *Şîi Gelenekte Alternatif Bir İktidar Mücadelesi Erken Dönm Zeydilik*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2014.
- Hillî, Hasan b. Ali b. Davud *er-Ricâl*. Tahran: Dânişgâh-ı Tahrân, 1342.
- Hürremî, Murtazâ - Naveşkî, Rasûl. "Seyrî der Ahvâli Mukâtil b. Süleymân ve Reviş-i tefsîrî vey". *Düfeslnâme Kâoîşhây-i Dînî* 2/6 (Pâyîz u Zemistân 1390), 139-180.
- İbn Ebû Ya'lâ, Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn, *Tabakâtü'l-Hanâbile*. 2 cilt. Kâhire: Matbaatü's-sünneti'l-Muhammediyye, ty.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Tehzibu't-Tehzib*. thk: Mustafa Abdulkadir Ata. 12 cilt. Hindistan: Matbaatü dâireti'l-maârif, 1326.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Semseddin Ahmed b. Muhammed. *Vefayâtu'l-a'yan ve eb-nâi'z-zaman*. thk: İhsan Abbas. 8 cilt. Beyrut: Daru Sadr, 1977.

- İbn Hibbân, Ebû Hâtim. *Kitâbu'l-Mecrûhîn*. thk: Muhammed İbrâhîm Zâyd. 3 cilt. Har lep: Dâru'l-Va'y, 1396.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. 8 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1990.
- İbnü'l-İmad, Abdulhayy b. Ahmed b. Muhammed. *Şezerâtu'z-zeheb*. 11 cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1406/1986.
- İbnü'l-Mutahhar el-Hillî, el-Hasen (el-Hüseyn) b. Yûsuf b. Alî. *Ricâlü'l-allâmeti'l-Hillî*, thk. Muhammed Sâdık Bahru'l-ulûm. Necef: Dâru'z-zehâir, 1411.
- İbnü'n-Nedîm, Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk. *el-Fihrist*. thk. İbrahim Ramazan. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1997.
- Keşşî, Muhammed b. Ömer. *İhtiyâru ma'rifeti'r-ricâl el-ma'rûf bi ricâli'l-Keşşî*, thk. Hasan el-Mustafâvî. Tahran: Dânişgâh-ı Meşhed, 1348.
- Koç, Mehmet Akif. *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi es-Sa'lebî (427/1036) Tefsirinde Mukâtil b. Süleymân (150/767) Rivayetleri*. Ankara: Kitâbiyât, 2005.
- Kûfî, Furât b. İbrahim. *Tefsîru Furât el-Kûfî*. thk. Muhammed Kâzım. Tahran: Vizâretü's-sekâfî ve'l-irşâdî'l-İslâmî, 1410.
- Kummî, Ali b. İbrahim. *Tefsîru'l-Kummî*, thk. Tayyib Müsevî Cezâyirî. 2 cilt. Kum: Dâru'l-kitâb, 3. Basım, 1363.
- Kummî, Ebû'l-Hasen İbn Bâbeveyh. *el-İmâme ve'-tebsira mine'l-hayre*. Kum: Medrese-i İmâm Mehdi, 1985.
- Kummî, İbn Bâbeveyh. *Men lâ yahduruhü'l-fakîh*, thk. Ali Ekber Gıfârî. 4 cilt. Kum: Defter-i intişâri İslâmî, 1413.
- Küleynî, Muhammed b. Yakub. *el-Kâfî*. thk. Ali Ekber Gıfârî-Muhammed Ahundî. Tahran: Dâru'l-kütübi'l-İslâmiyye, 1407.
- Mâzenderânî, Muhammed Sâlih. *Şerhu Usûli'l-Kâfî me'a't-ta'likâti'l-kayyîmeti li'l-Mirzâ Ebû'l-Hasen eş-Şa'rânî*, Seyyid Ali Âşûr.. 12 cilt. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1429.
- Meşhedî, Muhammed b/ Muhammed Rızâ Kummî. *Tefsîru kenzi'd-dekâik ve bahru'l-garâib*. thk. Hüseyin Dergâhî. 14 cilt. Tahran: Vizâretü Ferheng ü Irşâdî İslâmî, 1368.
- Mukâtil b. Süleymân. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte. 4 cilt. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâs, 1423.
- Müeyyed billah, İbrahim b. el-Kâsım b. el-İmâm. *Tabakâü'z-Zeydiyyeti'l-kübrâ*. thk. Abdüsselâm b. Abbas el-Vecîh. 3 Cilt. Ammân: Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 1421/2001.
- Nâşî el-Ekber, Ebu'l-Abbâs Abdullâh b. Muhammed. *Mesâilu'l- imâme ve muktetefât min kitâbi'l-evsat fi'l-makâlât*. thk. Josef van Ess. Beyrut: yy. 1971.
- Necefî, Muhammed Hasan Muzaffer. *Delâilü's-sıdk li-nehci'l-hak*. thk. Müessesetü âli'l-beyt. 6 cilt. Kum: Müessesetü âli'l-beyt, 1422.

- Nûrî, Mirzâ Hüseyin b. Muhammed Takî. *Müstedrakü'l-vesâil ve müstenbetü'l-mesâil*. thk. Müessesetü âli'l-beyt. 28 cilt. Kum: Müessesetü âli'l-beyt, 1408.
- Onat, Hasan. “Şiî İmamet Nazariyesi (Kuleyni, Kummi ve Tûsî'nin Görüşleri Çerçevesinde)”, *AÜİFD* 32 (1992), 90-91.
- Râzî, Ebü'l-Fütûh. *Ravzu'l-cinân ve ravhu'l-cenân fi tefsîri'l-Kur'ân*. tsh. Muhammed Mehdî Nâsîh-Muhammed Ca'fer Yâhikî. 20 cilt. Meşhed: Âsitân-ı Kudsi Rıdavî, 1408.
- Sa'lebî, Ebu İshak. *el-Keşf ve'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Komisyon. 33 cilt. Cidde: Dâru't-tefsîr, 1436/2011.
- Saffâr, Muhammed b. Hasan. *Besâiru'd-deracât fi fezâili âli Muhammed*. thk. Muhsin b. Abbasalî Kûçebâğî. Kum: Mektebetü Âyetullah el-Mar'aşî, 1404.
- Sami, Semseddin *Kamusu'l-A'lam*. 6 cilt. İstanbul: Mihran Matbaası, 1316/1898.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *ed-Dürri'l-mensûrfi't-tefsîr bi'l-me'sûr*. 8 cilt. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1432/2011.
- Süyûtî, Celâlüddîn. *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. 4 cilt. Suudiarabistan: Vizâretü'l-evkâfî's-Suûdiyye, 1394/1974.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdulkerim. *el-Milel ve'n-nihal*. 3 cilt. tsh. Ahmed Fehmî Muhammed. Beyrut: Dâru's- Surûr, 1368/1948.
- Şeyh Sadûk, Ebü Ca'fer Muhammed b. Alî İbn Bâbeveyh el-Kummî. *el-Emâlî (li's-Sadûk)*. Tahran: Kitâpçî, 1376.
- Şeyh Sadûk, Ebü Ca'fer Muhammed b. Alî İbn Bâbeveyh el-Kummî. *Men lâ yahduruhü'l-fakîh*. thk. Ali Ekber Gıfârî. 4 cilt. Kum: Defter-i intişâri İslâmî, 1413.
- Taberî, Ebü Ca'fer. *Câmî'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. Mekke: Dâru't-terbiye ve't-türâs, ty.
- Tabersî, Fazl b. el-Hasen. *Mecma'u'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*. 10 cilt. Tahran: Nâsır Hüsrev, 3. Basım, 1372.
- Tözluyurt, Mehmet. “Mukâtil b. Süleymân'ın Zeydî ve Mürcî Oluşu Meselesi”. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (BOZİFDER)* 14/14 (Aralık 2018), 275-299.
- Tûsî, Ebü Ca'fer Muhammed b. el-Hasan b. Ali. *İhtiyâru ma'rifeti'r-ricâl el-ma'rûf bi ricâli'l-Keşşî*. thk. Hasan el-Mustafâvî. Meşhed: Dânişgâh-ı Meşhed, 1348.
- Ümit, Mehmet. *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi ve Kâsım er-Ressî*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003.
- Ümit, Mehmet. “Zeydiyye Mezhebi, İmamet Anlayışı ve Sahâbe Hakkındaki Görüşleri”. *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (Aralık 2015), 93-118.
- Ünal, Yavuz. “Zeydiyye'nin Kuran Tasavvuru ve Tefsir Dinamiklerine Dair”. *İslâmî İlimler Dergisi* 5/1 (2010), 175-197.
- Vecîh, Abdüsselâm b. Abbas. *A'lâmü'l-mü'ellifne'z-Zeydiyye*. Amman: Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 1420/1999.

Watt, W. Montgomery. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 2. Basım, 1998.

Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Tezkiretü'l-huffâz*. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1419/1998.

